

Є. К. Чернухін
кандидат філологічних наук,
Інститут новогрецьких досліджень
Національної фундації досліджень
м. Афіни

МИТРОПОЛИТ ГОТІ ТА КАФИ ГЕДЕОН

Історія православних єпархій, що існували на Кримському півострові, починаючи вже від раннього Середньовіччя, коли були засновані перші єпископії, ще й досі залишається досить заплутаною, судячи з відомих нам історичних першоджерел, і, відповідно, недостатньо висвітленою в наукових розвідках¹. Зрештою, це й не дивно, беручи до уваги стан справ і в дослідженні світської історії півострова, яка, не зважаючи на велику кількість старих і нових публікацій, продовжує хвилювати вчених надзвичайною насиченістю подій і дуже своєрідним етноконфесійним сумішком населення, що простежується упродовж усіх історичних часів – від Геродота до наших днів.

Способи формування та організація церковних інститутів зазвичай віддзеркалюють складні процеси взаємодії та взаємовпливів різних культур і народів, політичних кон'юктур та особливостей економічного розвитку регіону. Одним із найзначиміших чинників, що визначав «обличчя» Кримського півострова за будь-якої доби його історії, починаючи від VII ст. до н. Х., і єдиним, який з різним ступенем інтенсивності, але стабільно діє відтоді й донині, є грецьке населення Криму. Організоване у класичні «громадські» форми полісного життя упродовж першого тисячоліття існування, грецьке населення в період перших віків нової ери і раннього середньовіччя змушене було пристосовуватися спочатку до тісніших зв'язків з «варварами», а пізніше миритися зі станом лишень одного з прошарків багатомовного та поліконфесійного населення Тавриди. Виживання уламків грецького античного етносу або, краще сказати, формування середньовічної грецької людності Криму було безпосередньо пов'язане з діяльністю Вселенського престолу православної церкви – Константинопольського патріархату, до складу якого входили всі православні єпархії пів-

острова до 1778 р., коли останній кримський митрополит Ігнатій очолив масовий вихід кримських християн до єдиновірної Росії.

Історики Візантії та дослідники організаційної структури Вселенського патріархату відзначали існування в середньовічному Криму кількох незалежних, або автокефальних, єпархій на чолі з єпископами, а пізніше митрополитами: Херсонської (Херсонеської)², Боспорської³, Готфійської (Готської)⁴, Кафської⁵, Сугдейської⁶, Фулльської⁷ та Зікхійсько-Матрахської⁸. Джерелами відомостей про єпархії були насамперед рішення Вселенських соборів, акти Константинопольського патріархату та окремі візантійські хроніки й документи. Ці православні або, як їх частіше називають, грецькі єпархії Тавриди предстоятелі Вселенського престолу формували й скасовували відповідно до реальної кількості православного населення в різних містах і регіонах Криму, стану його зв'язків з митрополією, згідно з фінансовими, зрештою, можливостями патріархату. В окремі періоди зв'язки кримських християн з Константинополем були тісніші, інколи переривалися й зовсім.

Економічний та політичний занепад колись блискучих осередків античної, елліністичної, а пізніше візантійської культури на Боспорі Кіммерійському та в Херсонесі, які відіграли неабияку роль у формуванні східнослов'янської середньовічної культури, призвів спочатку до падіння ролі цих найдавніших православних єпархій Тавриди серед інших, а пізніше до їх повного скасування. Натомість гору брали нові міста й регіони, зокрема області, що їх традиційно пов'язують з поселеннями кримських готів, і такі торгові центри, як Кафа (Феодосія) або Сугдея. Назви цих областей і збереглися у титулі останніх православних кримських митрополитів доби татарського панування, які іменувалися митрополитами Готії та Кафи.

Уперше назва Готія в контексті церковної географії з'являється у списку учасників першого Нікейського собору 325 р. Представник місцевості Доро з Готії посідає 37-ме місце у списку⁹. Надалі упродовж кількох століть достовірних фактів про існування та організацію готської єпархії немає. Проте про реальність такої єпархії у VIII ст. писали вже багато дослідників¹⁰, зокрема в зв'язку з життям св. Іоанна Готського та посиленнями на архієпископа Готського, присутнього на другому Нікейському соборі 787 р.¹¹ Як одна з кримських єпархій, Готська зафіксована в документах періоду патріарха Миколи Містика (915–925): на 46-му місці, після Сугдейської та Фулльської¹². Відтоді її представництво на Соборах та формальні зв'язки з іншими

православними єпархіями простежуються в багатьох документах візантійської та поствізантійської доби до її об'єднання з Кафською 1678 р.¹³

Серед найвагоміших праць російських та українських учених XIX і XX ст., які вивчали історію Кримського півострова напередодні його приєднання до Росії і торкалися питання церковного устрою кримських християн, переважно греків, треба відзначити дослідження П. Кеппена, Ф.А. Хартахая, В.Х. Кондаракі, архимандрита Арсенія, єпископа Гермогена, протоієрея Серафима Серафимова, А. Маркевича, О. Бертъе-Делагарда, Ю. Кулаковського. У перші післяреволюційні часи окремі події з історії Готської та Кафської митрополії XVIII ст. висвітлювалися в працях О.Л. Бертъе-Делагарда і Д.С. Спиридонова, надрукованих в «Известиях» Таврійської ученої археографічної комісії та її правонаступника – Товариства історії, археології та етнографії¹⁴.

Історію заснування православної єпархії в місцях компактного поселення готів та її структуру висвітлював О. Васильєв у контексті досліджень, присвячених готам у Криму¹⁵. Монографія О. Васильєва, видана в Кембриджі 1936 р. англійською мовою¹⁶, була підсумком багатьох праць кінця XIX – початку XX ст. з історії кримських готів і мала б служити підґрунтям для продовження теми. Проте довгий час готська тематика перебувала в СРСР під забороною як ідеологічно шкідлива, і тільки з 50-х років науковці повертаються до цієї актуальної проблеми. Між тим церковний або релігійний бік теми ще не знайшов висвітлення у вітчизняній історіографії. Немає ґрунтовних досліджень щодо пізнішого перебігу подій у Готській митрополії, тобто в період від кінця XV ст. – після загарбання турками князівства Феодоро, і до кінця XVIII ст. На цей час найповнішою працею з історії кримських готів є книжка Х.-Ф. Байєра, видана російською мовою 2001 р. в Єкатеринбурзі¹⁷. Там само наведена й найсучасніша бібліографія питання.

Значного прориву в дослідженні середньовічного Криму в «елліністичній» площині можна було очікувати від такого прискільки вченого, як Іван Соколов під час його маріупольських студій. Проте проголошені і навіть започатковані ним розвідки з історії кримських греків не були продовжені, та й невідомо, чи були взагалі написані¹⁸.

Серед праць, що торкалися питання історії окремих кримських єпархій або міст доби пізнього середньовіччя, треба назвати й низку давніх статей Л.П. Коллі¹⁹, роботу польського вченого М. Маловіста²⁰

та сучасні дослідження наших грецьких колег – Є. Захаріаду²¹ і М. Ністазопулу²², присвячених в основному проблемам XV ст. – періоду генуезького панування в Кафі і Сугдеї та остаточного поневолення Криму османами 1475 р.

Кафська митрополія, назва якої увійшла до титулу останніх кримських митрополитів, значно молодша за Готську, хоча місто, відоме за доби середніх віків як Кафа (Кефе), було засноване ще давніми греками під назвою Феодосія та упродовж тривалого часу перебувало у складі Боспорського царства, а пізніше разом з іншими містами й селами Тавриди перебувало під контролем Візантійської імперії. Після загарбання Царгорода хрестоносцями 1204 р. політичні зв'язки Тавриди з Візантією слабшають або й зовсім перериваються. Відтак, починаючи з 1266 р., містом Кафа керували генуезці. Стан і характер релігійного життя міста у ті часи здебільшого залишається невідомим. Окрема кафська митрополія у складі Вселенського патріархату уперше відзначена лише в Меморандумі, поданому стосовно можливого з'єдинення церков, складеному невідомим автором 1437 р.²³

Реконструкцію організації та функціонування митрополії, її вірогідних предстоятелів у XV ст. найповніше подає Є. Захаріаду у зазначеній праці. На її думку, митрополія була заснована до 1437 р., але від часу прийняття Флорентійської унії 1439 р. і до встановлення в Кафі турецького панування 1475 р. митрополитів (єпископів) для православного населення міста призначили Римські Папи. Після того, як греки спільно з вірменами 5 червня 1475 р. вирішили здати місто османам, що й відбулося наступного дня – 6 червня, більшість з них у подяку була переведена султаном Магометом II до Константинополя, де вони оселилися в окремому районі – Галаті²⁴. Проте вірогідно, що вже наприкінці XV ст. у місті знову побільшало православних, і, відповідно, була відновлена незалежна митрополія, що увібрала в себе підпорядковані раніше Сугдейській та Фульській митрополіям парафії. Принаймні у серпні 1618 р. на чолі Кафсько-Фульської митрополії був Геннадій²⁵. Цю оновлену митрополію в 1665–1667 рр. Константинопольський патріарх Парфеній IV чомусь об'єднав з Амасійською, що лежала на протилежному боці Чорного моря²⁶, і в такому дивному стані вона проіснувала до липня 1678 р., коли Константинопольський патріарх Діонісій IV остаточно об'єднав її з Готською²⁷.

Відомості про кримських єпископів і митрополитів надзвичайно обмежені. Найповніші на цей час списки, що їх подано в «Словнику

Церковної історії та географії» Р. Жане, ґрунтуються на публікаціях окремих документів різних часів, а також на авторських дослідженнях, у яких тим чи іншим чином названо ім'я предстоятеля єпархії. Оскільки за грецькою традицією саме ім'я часто не називали, а використовували тільки умовний титул – артикль чоловічого роду та назву єпархії в родовому відмінку, маємо чимало «анонімних» єпископів і митрополитів, а разом багато плутанини з вірогідними іменами архієреїв упродовж усього часу як окремишого існування православних єпархій Тавриди, так і після об'єднання їх 1678 р. Інша складність – довгі вакансії періоду туркократії, наприклад, у Готії в 1484–1586 і 1587–1642 рр., які можна пояснювати як політичними мотивами, так і відсутністю історичних документів.

Судячи з нечисленних розвідок і публікацій документів, першим митрополитом «Всекримської» митрополії Готії та Кафи був Методій, переведений до Криму 30 серпня 1673 р.²⁸ Відомо, що 1692 р. напередодні смерті він подарував до Константинополя кувуклю і хрест²⁹. Проте вірогідно, що цей останній запис був зроблений уже колишнім митрополитом, оскільки ім'я наступного митрополита Неофіта зустрічаємо в документах, починаючи з 1680 р.³⁰, а пізніше в період від 27 вересня до 28 серпня 1698 р.³¹ 1707 р. натрапляємо на ім'я Макарія³². У 1710–1718 рр. вірогідним митрополитом був Парфеній³³, а з 1725 р. – Гедеон.

Митрополит Готський і Кафський Гедеон – на цей час єдина історична особа (окрім останнього кримського митрополита Ігнатія Гозадінова) серед відомих нам кримських митрополитів, про перебіг життя якого можна судити трохи детальніше, і власноручні записи якого збереглися до наших часів. Підсумовуючи різні джерела, спробуємо окреслити основні моменти життя цього, можливо, найдовговічнішого пастиря кримських греків.

Уперше ім'я Гедеона з'являється в російській історіографії в зв'язку з публікацією визначного історичного документа – берату турецького султана Мустафи II, наданого Гедеонові на Готську та Кафську митрополію. Документ неодноразово видавався в контексті кримських студій³⁴ і до цього часу є головним джерелом інформації про церковний устрій кримських християн і типові права духовних пастирів щодо своїх парафіян. Окремі періоди в житті Гедеона встановлюються також на основі загальних досліджень грецької ієрархії, більшість з яких має формалізований характер і, зазвичай, не виходить за межі фіксації часу перебування ієрархів на тій чи іншій посаді.

Невистудійованими залишаються архіви окремих грецьких митрополій, монастирів і церков, де серед господарських записів, листування ієрархів мали б зберегтися відомості і про кримські митрополії та її керівників. Так, очевидно, що упродовж багатьох століть найближчим і найдоступнішим сусідом таврійських єпархій були грецькі єпархії на протилежному боці Чорного моря, серед яких найвизначнішою була Трапезундська митрополія, яку дослідники називають навіть одним із вірогідних джерел поповнення грецького населення Тавриди³⁵. На жаль, події кінця XIX – початку XX ст. і особливо наслідки Малоазійської катастрофи (так цю подію називають грецькі історіографи) 1923 р. призвели майже до повного знищення рукописної спадщини греків практично на всій території Туреччини. Лише незначна кількість документів з архівів Трапезундської митрополії була опрацьована ще до названих подій, зокрема й російськими вченими О. Дмитрієвським³⁶ і Ф. Успенським³⁷. Чимало документів устигли опрацювати й грецькі дослідники, зокрема Е. Кир'якідіс³⁸, А. Пападопуло-Керамевс³⁹ та деякі інші⁴⁰.

На думку С. Серафімова, призначення Гедеона на посаду митрополита відбулося 25 травня 1725 р., а 25 листопада митрополит прибув до Криму⁴¹. Проте, за версіями інших дослідників, митрополит уже перебував у Криму з 25 травня. Усі ці дати не підтверджуються історичними документами, а джерела, якими користувалися дослідники, залишаються невідомими. Попередником Гедеона був, вірогідно, Парфеній, зазначений 1721 р.⁴² За С. Серафімовим, Гедеон був 22-им митрополитом Готським⁴³, але за П. Кеппеном – 16-им⁴⁴, і за Р. Жане – 17-им⁴⁵. Відтак залишимо точніші арифметичні підрахунки до появи нових історичних документів.

Вірогідно, що новий митрополит одержав своєрідне «хрещення» у перші ж дні перебування на кримській землі. Про це оповідає один із відомих трапезундських «учених» ченців XVIII ст. Парфеній Метаксопуло⁴⁶, який навчався у Кафі в учителів Кир'язіса й Давида у 1720–1730 рр. В одному з рукописів монастиря Пресвятої Богородиці Сумела, що поблизу Трапезунда, можна було прочитати його розповідь про події 1730 р., коли вчитель Кир'язіса чернець Никифор внаслідок наклепу якогось заможного вірменина потрапив у халепу, відмовився зректися віри і 12 березня після страшених катувань був страчений на цвинтарі за містом⁴⁶. Щоб підкреслити типовість таких випадків і свавілля турків, Парфеній Метаксопуло переказує ще одну подію – понеділка 10 травня 1759 р., коли о 10 годині ранку

тринадцятирічному підліткові Євстафієві турки відтяли голову за упертість у православній вірі, а християни поховали тіло в нартексі храму Пресвятої Богородиці. Пізніше постраждав і другий вчитель Парфенія – Давид, священник та економ Кафський, якому 1770 р. так само відтяли голову⁴⁸. Перераховуючи усі ці події, Парфеній нагадує, що й раніше, десь близько 1725 р., у Бахчисараї звели наклеп на митрополита Гедеона та інших християн, але всі можливі провини взяв на себе ієромонах Данило, якого турки й стратили⁴⁹.

Можливо, що саме після цього митрополит Гедеон зник на певний час не тільки з Кафи, але й з Криму, тому що 1728 р. ми вже бачимо його власноручний запис у книзі прочан до храму св. Георгія в Аргіруполі Трапезундської митрополії⁵⁰.

Здається, що митрополит уряди-годи досить охоче залишав свої записи деінде (а втім це вповні узгоджується зі звичаями епохи). Так, 20 жовтня 1731 р. він записує на звороті останнього аркуша давнього Євангелія: «αψλα' οκτωμβρίου κ' ερευνίσα | τη βηβληθηθίκι του αγίου νικολάου κ(αί) ηβρα το παρον | εβαγγκεληων κ(αί) ητις το αποξενοζη να ηνα | αφορησμένοσ. | (Μητροπολίτης Γοτθίας καί Καφᾶσ Γεδεῶν)⁵¹ – 1731 р. жовтня 20-го обшукав бібліотеку св. Миколи і знайшов це Євангеліє. А як хто його відчужить, нехай буде відлучений. (Митрополит Готії та Кафи Гедеон)». Це водночас і фіксація самої події на згадку, й типова охоронна формула, що її, зазвичай, записували власники книжок. Отож, вірогідно, що митрополит поцупив манускрипт, а пізніше залишив його в Балаклаві, де 1869 р. єпископ Таврійський Гурій віднайшов його серед рукописів Свято-Георгіївського монастиря. Проте, на думку О. Бертъе-Делагарда, «мандри» манускрипта пов'язані з переселенням грецьких вояків 1783 р. з Керчі та Єні-Кале до міст і селищ південного узбережжя півострова, де вони несли прикордонну варту впродовж наступних десятиліть і були відомі як «албанський» або «грецький» легіон⁵². Єпископ Гурій передав євангеліє на зберігання до бібліотеки Таврійської духовної семінарії, але р. 1878 рукопис, як надзвичайно цінний, передали до Церковно-археологічного музею при Церковно-археологічному товаристві Київської духовної академії⁵³, рукописні фонди якої в 20-ті роки ХХ ст. надійшли до бібліотеки Української академії наук, де вони перебувають і нині (ІР НБУВ, ф. 301, № 23л). Рукопис, віднайдений митрополитом Гедеоном, відомий за описами багатьох дослідників ХІХ–ХХ ст.⁵⁴ і становить значну історичну цінність. Для нашої розвідки, однак, важливим є запис митрополита. Отже, якщо митрополит і ховався декий час у Трапезунді

після подій 1725 р., то 1731 р. він уже був у Криму, вірогідно, у Кафі, оскільки саме там знаходиться один із найвідоміших храмів св. Миколи⁵⁵, хоча подібні храми на честь святого були також в інших містах і селах Тавриди, наприклад, у Керчі.

Про стан справ у Готсько-Кафській митрополії наступного періоду можна судити з листа до київського митрополита Рафаїла Заборовського, що його пише Гедеон 6 травня 1745 р.⁵⁶:

«Христос воскрес!

Найпреосвященніший і богопоставлений митрополите найсвятішої Київської митрополії, пречесний і екзарше всієї Росії, наш во Христі брате і співслужителю, пане Рафаїле, Вашу богопоставлену Превелебність братерськи вітаю – Христос Воскрес!

Молюся вічно Богові нашому Христові, що повстав із мертвих, щоб Ви були здорові й щасливі, спасені во Христі Бозі, через милість якого і преосвященні та святі молитви Ваші здорові й ми на цей час тілом, а щодо душі – то Господь знає. З нагоди прибуття Михайла Васильовича скористався можливістю ще раз коротко Вас привітати братерським листом, бо вже пройшов час, як надіслав Вам два листи, однаке жодної відповіді ще не одержав. Тим часом, у зв'язку з перебуванням у Києві Її Величності цариці Єлисавети, написав я до Її Величності про діяння й нещастя мої, маючи надію на невелику допомогу, але, впевнившись, що лист мій потрапив до рук Вашої Превелебності, молюся, попри те, чи буде передано мого листа, чи ні, про те, щоб одержати відповідь. Знаю, що Вас перевантажую, однак бідні завжди обтяжливі для багатих, тому що не мають змоги віддячити винагородою, як і я не можу. Однак нехай щедрий на дари Господь, якому я молюся, Вам віддячить тілесно і духовно. До того ж певен я, ніжно улюблений отче мій, що не зазнаю невдачі у проханнях моїх. І нехай Господь Всевишній Вас укріпить на найпреосвященнішому Вашому престолі.

1745 року, травня 5.

Вашої богопоставленої Превелебності во Христі брат і весь до Ваших послуг Гедеон Кафський і Готський».

До листа була додана й записка (помилково підшита до документа ІР НБУВ, ф. 72, № 32): «Διά μικράν εὐθύμισην καί ἰ ἀδελφικήν ἀγάπην λάβεται ἰ ἀπό τόν γράμματοκομιστήν ἰ ἕνα, ἀπανοκαμίλαυχον, καί ἰ ἕναν σταυρόν, καί ἕνα π(ά)τερ ἡμόν ἀγιοταφήτικον ἰ γοτθί(ας) Γεδεδών. – На малу згадку і задля братерської любові прийміть від передавача листа камілавку, хрестик і «Отче наш» святогрібський. Гедеон Готський».

Отже, очевидно, що за період свого перебування у Тавриді митрополит Готський мав нагоду познайомитися принаймні через листування з ієрархами київської митрополії, мав відомості про найголовніші події в Російській імперії і, вірогідно, регулярно спілкувався з різними мандрівниками, крамарями, прочанами або й офіційними представниками (резидентами) російського уряду або церковних кіл у Криму. Саме під час такого спілкування й відбувалася передача як листів, так і дрібних подарунків. Щодо натяку на важкий стан справ і бідність, то це, насамперед, риторична фігура, яка, зазвичай, присутня в будь-якому листі представників грецького клиру часів туркократії. Про дійсний стан речей можна було б судити тільки за економічними нарисами з історії Криму XVIII ст.

Невдовзі, однак, трапилася невідома нам подія, що надовго перервала «таврійський» перебіг життя митрополита. 1750 р. Константинопольський патріарх Кирило V (1748–1757)⁵⁷ позбавляє Гедеона посади й засилає до монастиря св. Варлаама в Метеорах (Фессалія). Єдиним джерелом інформації про цю сумну подію, на жаль, є сам митрополит, який записує: «'Εν ἔτη αψνα' φευρουαρίου 10 ἡλθα ἔγω ὁ γότθ(ί(ας)) ἔξόριστον | ἀπο τόν πατριάρχη Κήριλον εἰς τό μοναστήρη(ον) Βαρλαάμ | καὶ ἐπῆρα το παρόν βιβλί(ον) καὶ ἄλλα ἕτερα ἱστορικᾶ καὶ | τα ἐδιάβασα | ὁ Γοτθ(ί(ας)) καὶ Καφᾶ Γεδεὼν | η πατρίδα του εφέσο⁵⁸ – Року 1751 лютого 10 прибув я, Готський [митрополит], вигнанець патріарха Кирила, до монастиря Варлаам і взяв цю книжку та інші історичні [твори] і їх читав. Готський та Кафський [митрополит] Гедеон – родом з Ефеса». Цей запис разом із записами багатьох інших читачів міститься наприкінці історичного нарису другої половини XVI ст., який, вірогідно, був однією з найулюбленіших книжок метеорських ченців. Записові Гедеона передують інші одноманітні за змістом нотатки, одну з яких (від 9 вересня 1739 р.) митрополит починає копіювати, можливо, через брак власної фантазії або труднощі правопису. Зрештою він залишає копіювання і складає на наступній сторінці власний текст.

Виняткові за характером нариси не тільки читали, але й копіювали. Переписав текст одного з рукописів Всіхсвятського (Варлаамівського) монастиря 1859 р. й архімандрит Порфирій Успенський. За його примітками до видання тексту, що його здійснив упорядник паперів архімандрита П. Сирку, запис Гедеона в цьому рукописі вже був копією з давнішого кодексу⁵⁹. В цьому виданні ім'я митрополита Гедеона повторюється ще раз у загальному списку вигнанців, які відбували покарання у Метеорах⁶⁰.

Тексти з історії Метеорських монастирів читали й копіювали майбутні читачі, зокрема науковці⁶⁰, повторюючи разом з іншим і записи Гедеона. Проте на «таврійський» бік цієї справи звернув увагу тільки Д. Спиридонов⁶¹, який висловив слушну думку про те, що навряд чи митрополит був усунений з кафедри через інтриги патріаршого оточення або якусь суттєву канонічну провину, оскільки він зберіг свій титул і не мав заступника на митрополію. Усунення митрополита з Криму дає право Д. Спиридонову на гіпотезу щодо управління кримськими єпархіями на час відсутності Гедеона посланцями Трапезундської митрополії, а саме ієромонахом Гервасієм Сумелійським. Однак ми не можемо ані підтвердити, ані спростувати думки Д. Спиридонова щодо діяльності вірогідних метохів Трапезундських монастирів (на його думку, у Стилї) у Криму XVII–XVIII ст. Як зауважує і сам автор гіпотези, для цього потрібні розшуки в трапезундських архівах, що зрештою мали надійти до Санкт-Петербурга, але залишилися недослідженими⁶³. Посилання на епіграфічні написи в грецьких церквах Стилї⁶⁴, у Лакках⁶⁵ та Балаклавї⁶⁶, у яких саме йдеться про Гервасія, можна пояснювати й іншими мотивами, а не тільки запропонованою Д. Спиридоновим зверхністю сумелійського ієромонаха як найвищої та керуючої посадової особи на півострові. Так, П. Кеппен, коментуючи ці написи, слушно зазначив, що Гервасій був одним із збирачів милостині в Криму на користь трапезундських монастирів, що цілком збігається з думкою грецьких дослідників, які відзначали стійкі зв'язки Трапезундської митрополії з Кримом і наводили імена ченців, відповідальних за збирання пожертв. Так, в «Історії монастиря Сумела» Е. Кир'якідіса у переліку дарів і пожертв до монастиря йдеться про значні пожертви з Криму за 1753 р., що їх привезли Гервасій та Іоаким⁶⁷. 1763 р. той самий Гервасій з Євгенієм повертаються з дарами зі Скіфополіса⁶⁸. А 1777 р. з Криму, де його приймав у Кафі вже наступник Гедеона митрополит Ігнатій Гюзадинов, з багатими пожертвами повернувся Феокліт⁶⁹. Оскільки всі ці повідомлення містять коротку, але виразну інформацію про численість або принаймні цінність переданих з Криму дарів і пожертв, постає цікаве питання, наскільки бідували кримські християни, які спромоглися упродовж XVIII ст. підтримувати трапезундські монастирі, водночас благаючи (устами митрополитів Гедеона та Ігнатія) ієрархів київської митрополії та й самих російських государів про допомогу. Щодо причини вигнання Гедеона цікаво нагадати те, що року 1750 султан Махмуд I призначає окремого єпископа Теодозія для кубанських

козаків, терени яких теж формально підлягали юрисдикції кримських митрополитів⁷⁰. Чи не це було можливим приводом для усунення на якийсь час Гедеона?

Ми не знаємо достеменно, наскільки корисно використовував свій час митрополит Гедеон у фессалійських монастирях. Але 1757 р. відбуваються події, що дозволяють нарешті вигнанцеві повернутися до Тавриди. 16 січня 1757 р. внаслідок низки інтриг султанського оточення і не без участі в цьому західних резидентів і чергового претендента на патріарший престол Каллініка, митрополита Проїлавського, Махмуд I усуває з трону Кирила V і засилає його до Сінайського монастиря. Проте невдовзі через обурення народу й нову чергу інтриг знову відбувається заміна патріарха, і 27 липня 1757 р. патріархом обирають митрополита Філіппопольського Серафима II. 19–30 жовтня того ж року султанський престол одержує Мустафа III. Зазвичай, усі церковні ієрархи за визначений «бахчиш» мали підтвердити свої повноваження або отримати нові від нового повелителя правовірних. У випадку Гедеона такий указ був виданий 11 Сефера 1171 р. (11 лютого 1757). Природно, що Гедеон, за відсутністю пастви, не мав можливості зібрати необхідні гроші. Проте його підтримав патріарх Серафим II. Саме він встигає внести необхідну суму для надання Гедеонові вже згаданого вище берату з підтвердженням усіх митрополичих прав і повноважень, що й дозволило йому нарешті повернутися до Криму. І хоча патріарха Серафима II невдовзі теж усувають і на його місце 26 березня 1760 р. обирають Іоаннікія, митрополита Халкедонського, він, однак, вочевидь устиг одержати для Гедеона згаданий берат, датований 19 Джемаджі 1173 р. (20 січня 1759 р.).

Про час повернення митрополита Гедеона до Криму можна судити з листа ієромонаха Євгенія, наведеного в рукопису, що належав Григорієві Сумеліотісові. Євгеній був висвячений на дяка 1754 р. Ананієм, митрополитом Трапезундським, і був ченцем у монастирі Пресвятої Богородиці Сумела. Коли 1758 р. ієромонах Гервасій поїхав до Криму, Євгеній поїхав разом із ним і 9 травня 1759 р. одержав посвячення у священницький сан від митрополита Гедеона⁷¹. До речі, того самого року митрополит висвятив і Трифілія (Трандафіла Карацоглу), що зрештою природно для ієрарха, який щойно повернувся до своєї єпархії, де, вірогідно, не вистачало священослужителів. Посилання на дати перебування Гервасія в Криму дещо порушують гіпотезу Д.С. Спиридонова щодо п'ятирічних періодів перебування принаймні цього Гервасія в Криму в якості патріаршого екзарха⁷², хоча у

XVIII ст. нам відомі ще два Гервасія з Сумелійського монастиря, кожний з яких міг перебувати в Криму в другій половині XVIII ст.⁷³ Варто додати кілька слів і про Євгенія. Про якогось сумелійського ієромонаха Євгенія ми дізнаємося з приписки 1760 р. на берегах арк. 1 одного з єрусалимських кодексів (Короткі виклади Логіки Теофіла Коридалева): Εὐγενίου ἱερομονάχου Σουμελιώτου αχξ'⁷⁴.

Д. Спиридонов висловив думку, що той Євгеній, який викарбував ім'я Гервасія Сумелійського на плиті, вмурованій біля дверей церкви Георгіївського монастиря⁷⁴, був священником (або ігуменом метоху Сумелійського монастиря) і зробив це на честь візита екзарха до кримської єпархії⁷⁵. Не менш вірогідно, що напис у Балаклаві (можливо, усі три відомі нам подібні написи) замовив той самий Євгеній, який прибув разом із Гервасієм 1759 р. до Криму і був висвячений митрополитом Гедеоном. Хоча ім'я «Євгеній» й досі надзвичайно поширене серед понтійських греків-церковнослужителів і ченців як ім'я їхнього патрона св. Євгенія Трапезундського, гіпотеза про те, що записи 1760 р. на згаданому кодексі, а також на плиті з Балаклави належать одній особі, теж досить вірогідна.

1760 р. Гедеон пише три листи до Трапезундської митрополії. Перший адресовано митрополитові Трапезунда Ананієві II⁷⁷, другий – ігуменові Христофору⁷⁸, скевофілаксові та братії монастиря Пресвятої Богородиці Сумела, третій, вірогідно, мав надійти теж до Ананія (ім'я не названо). Чернетки листів збереглися на сторінках зошита з переліком імен православних мешканців кількох кримських поселень середини XVIII ст.⁷⁹ (ІР НБУВ, ф. V, № 3641, арк. 7–8зв.). Треба сказати, що митрополит не відзначався знанням класичного правопису, а вмінням складати листи й поготів. Чернетки його останніх листів написані вкрай недбало й незрозуміло, що дозволяє висунути припущення про принаймні фізичну хворість митрополита й нездатність тримати перо власною рукою. Проте варто тут нагадати й слова Ф. Хартахая щодо однієї з кількох митрополичих грамот 1760 р., на які він натрапив, вірогідно, у московських архівах, написаних «каракульками» людиною «с таким ограниченным мышлением, что во многих местах не знаешь, о чем он хочет говорить. Цитаты из этой грамоты бесполезны»⁸⁰. Ф. Хартахай не називає імені кримського митрополита через ті самі «каракульки», які він в одній із грамот читає як Дорофей. Насправді, підписові Гедеона традиційно не щастить в російській історіографії. У цитованому листі до Рафаїла Заборовського його підпис перекладачі КДА тлумачили як Григорій. У запису на Єван-

гелії О. Іванов прочитав його як «Гавриїл», ось і у Ф. Хартахая нам пропонують прочитання «Дорофей». Усі ці різночитання відбилися й на переліках вірогідних ієрархів Готської митрополії у вищезазначених працях. Однак в усіх випадках йдеться про одну й ту саму особу, а плутанина виникає через досить виразне написання в монограмі великих літер **Г** і **Δ** і водночас нерозуміння перекладачами інших складових імені, переданих скорочено. На питання, чи сам митрополит писав такі безглузді тексти, не маємо поки відповіді, оскільки не всі записи нам доступні. Проте можна стверджувати ідентичність всіх відомих нам підписів митрополита. Одна й та сама особа залишила запис на Євангелії 1731 р. і складала листа й записку до Рафаїла Заборовського 1745 р. А ось чернетки 1760 р., написані зі значними змінами в написанні літер, якщо йдеться про ту саму особу, хоча окремі звороти цих послань нагадують стильові ознаки листа 1745 р.

Відтворення текстів чернеток листів 1760 р.⁸¹ змушує нас зрештою погодитися з поглядами Ф. Хартахая стосовно низького рівня письменності окремих представників кримського духовенства⁸². Отже, до митрополита Ананія мало надійти послання, побудоване на таких записах чи, швидше, намаганнях висловити письмово свої думки:

Πανιερότατε θεοπρόβληται άγιε τραπεζούντος | κήρη κήρ ανάνια
ημαίτεροι εν χριστώ ά | δελφός και σηλλητουργος την ημαίτεραν πανη
| ερότητα άδελφηκώς άσπάζόμενος και ήδιεως | προσαγοραιβωω |
δεόμενος του άγίου θεου ήν να δηαφηλάτη αυτιν | εν άκρεα ηγήα май
το μακροβηότιτος με τον | ερχομόν του επαρχηоту μας ηστα εντόθεν |
δεν έληψα και εγω δηα ταπηνοῦ μου γραμματος | να τις δδσω τον εν
χ(ριστ)ῶ αυτις ασπασμον | άнка[λακιη] προσκηνητάς ποτέс δεν
ап[...]χ[...]| ομος май [та ν κή] μας πτοχός και ми έχοντας χρη | ματα
ουτως γραμματικώς δεν χρη ημην παρε | μου και ми τοτης γραμματικῶс
η φηλήα τον φήλον | μας ηναί οσαν ενας ποταμῶс ξηροποταμος και οπο
| σαν βραίξη κατηβαίνη και προς παυσαυσον ξη | ρενεται πλησι απο
τις πανιεροτισου, γραμματικος δ[...]|α | απολήпουν ... μαληστα ο άγιοс
| оркон ομως ευλογι ο θεοс παπα γηαννάκης опου τον έχης καθι | майρηнос
кοντα σου [...]»⁸³.

До ігумена Христофора мало надійти схоже за змістом і формою послання: Πανοσηотаτε άγηε καθηγουμενε της ηεράс | και βασηληκης
μονίс της πανηπερεβλογημενιс | δεспήнис της εспηουρμένис όρους μειлῆ
κηρη | παπα κηρ χριστοφορος текно εν κηρήо, α | γαπηте, και πανοσηотате
αγηε σκευοφήλαке | του ηерου μοναστηρήου παπα ό δινα και άпанτες
οι λοιποи | άγιοи πατερες του ρηθένтос μοναστηρίου τέκνα εν | χ(ριστ)ῶ

αγαπητὰ, και περηπόθητες την αηγοσηνιν | σας εκ μαίσις ψηχης ευχόμενος
 πατρικός προσ | αγοραίβο, | δεομένος του αηγου θεού ηνα δηαφηλάτι
 παντας ημων | ανοτέρους και παντός σηναντίματος, εις ετι πανπολα και α
 | γαθα μαι τα να έρχοντε ηστα αυτοθεν η προσκηνητε | απο το παραμικρόν
 πημνηον μου δεν έληψα και εγώ | δια γραμματος μου ο ταπηνός δουλος
 και αμαρτολος του θεου | να σας ευλογησο δηα γραμμάτον μου και αν
 ποτες να ηνε | ευπροσδεκτο ανοπηον του, αν καλα και ακοδομαι και |
 τες ακαταστασήςες οπου συμβένουν ησε | αυτα τα μαιρι καθημερινος
 και κηνδηνέβουν ειτε η ερα μονα | στήρια και ο κηνος λαος τον χριστηανον
 ομος | ο άγηος θ(ε)ς να φάνι το ελαιος του και η αγήα σας ευχή να |
 δηασκαιδαζη τες επηβουλές τον ηπαιαντη | ον αν καλε αδελφη και
 πατέρες μου δεν πρε | πη να παραπονάσαι ιδη ετι αυτι η φόρα, εκό |
 λησας και εδο ηστου λόγου μ(ας) όμως παρακαλουμαι το ελεος | τής
 παναγη(ας) να παρακαλέση τον ηον τις τον μονογενους | και να στήλη
 εξ ουρανοῦ το πατρικό και να σβηση την | φλόγα τις καμίνου οπου μας
 καίγη καθημαιρινος || και αλο σ(ας) παρακαλό πατέρες αγιοι | θυμάσθαι,
 και εμενα τον αναξηον δουλον | ... στας ηερασ(ας) προσευχές, ταῦτα εν
 συντομω | ταδε έτι τις αηγοσήνισας ηεί θεοθεν | [...] πλήστα, και
 πανάραίστα αψ60 εν μιν | τής ημαιτέρας εν αγεί τον αηγοσηνις(ας) εν
 χ(ριστ)ω αυτου | ευχετις [‘Ο Γοθίας και Καφᾶ Γεδεών’]⁸⁴.

Нарешті, третя чернетка, написана тією ж незграбною рукою,
 призначена митрополитові Трапезунда, повторює знову дуже подіб-
 ний текст:

... και θεοπρόβλητε μητροπολήτα ἄγηε τρα | παιζουντος ημετερω εν
 χριστῶ αδελφαι και σιλλειτουργε | την υμετέραν πανιερότητα αδελφικῶς
 άσπαζόμενος ήδεώς | προσαγωρεῦω |
 † δεόμενος του άγίου θεοῦ ίνα διαφυλάττη αυτήν εν άκρα ύγυα |
 διηνεκεί ευημερία, μετά μακροβιότητος άμποτες ο άγιος θεος | να τήν
 χαρίζη αυτή και εις το εξής μέχρι γήρωσ βαθυτάτου και | λιπαροῦ
 συναντηματος μαι τον ερχομόν τοῦ επαρχηοτή μας ηστα αυ | τόθεν δηα
 χᾶρη προσκηνίσαιος δέν έληψα και εγώ ος τζηθη | ηγαπητος φηλος και
 αδελφός δηα ταπηνοῦ μου γραματος να της δοσω τον αηη[ον] | αυτίς
 ασπασμον και αν[ωδες] και η πανηερότητίς να το δεχθη | [...] αδελφός
 ανίσοσ, και ροτάν τήν καταστασιν, τουτο που μας εδο ητε ευρ[ει] | ποσ
 τόρα, έγηναι χηρότερα, απο αυτά τα μαίρη, ο άγηος θ(ε)ος να μη [...] το
 ελειος και να ηρινεύση, τα πάντα και η αγήα σ(ας) ευχή να μ(ας)
 βοηθήση | μήν σας κακοφανοί αδελφαι ποσ δεν σας [γράφω] συχνάκης
 | απο αμαίλθα οὔτες απο αχριασήα μενο μη έχοντας γραμα | τικον ηναι
 η ετήα που δεν αναποκρίνομαι και την παρακαλο να εχ[ει] | γράμμα

αυτης δηλοτικόν περι της εφαιτης μοι ηγήας ταυτα | μεν αδελφηκῶς τα δε ἔτη αυτις θεῶθεν εἰῆσαν πλήσται και | σοτιριόδη, κ[ατά] αψ60 εν μινη ο δινα | της εἰμετέρας πανερότιτος, | σῶς αδελφὸς και εἰς τοὺς ορησμούς | Κριμοι | [‘Ο Γοθθίας και Καφῶς Γεδεῶν]⁸⁵.

Отже, за винятком традиційних вітальних формул і намагання підтримати вочевидь дружні й давні зв'язки з потойбічним Понтом, йдеться загалом про жалюгідний стан обох митрополій, відсутність у Гедеона писаря та сподівання на ласку Божу у владнанні справ трапезундських і кримських греків.

Про останній період життя Гедеона інформації обмаль. Це кілька слів з так званого «Щоденника Трифілія», що його уклав турецькою мовою економ Трифілій Карацоглу⁸⁶, який відіграв неабияку роль у житті й переселенні кримських греків. Як свідчить Трифілій, він був у митрополита за писарчука 10 років, що вповні узгоджується з періодом останнього безперервного перебування митрополита в Криму. Слова Трифілія про те, що він годував митрополита власною рукою наприкінці життя, пояснюють безпорадний стан тих чернеток 1760 р, що, як ми вважаємо, міг укласти й сам Гедеон (але не Трифілій, рука якого нам добре відома). Помер митрополит, як свідчить у своїх листах-споминах Трифілій, 1769 р.

Між тим занедбані упродовж віків кримські єпархії зрештою опинилися в центрі значних політичних подій та економічних зрушень, значення яких ми відчуваємо й сьогодні. Місце духовного (але й фактичного) пастиря кримських православних виявилось привабливим для певного кола осіб, які пов'язали своє майбутнє зі службою інтересам Російської імперії. Внаслідок низки переговорів у Петербурзі і Константинополі, за якими вочевидь ховається постать грека Антона Гозадино, у Вселенському патріархаті відбулося чергове призначення митрополита на маловідому в світі й непривабливу для грецьких ієрархів єпархію. І вже 23 квітня 1771 р. до Георгіївського монастиря в Балаклаві прибув брат Антона Гозадино – митрополит Ігнатій, якому судилося покласти крапку в більш ніж двотисячолітній історії кримських греків і розпочати історію греків Маріуполя.

¹ Бібліографію праць з історії Тавриди за період 1880–1990 рр. див.: *Араджиони М.А.* Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVII в. – 90-е гг. XX в.). – Симферополь, 1999. – 132 с.; *Етнічна історія грецької спільноти в Україні: Бібліогр. довідник-покажчик / Упор. Я. Іщенко, Л. Маркітан, О. Ясь.* – К., 2003. – 288 с.

² Місто, відоме у вітчизняній історіографії під назвою Херсонес (від давньогр. *Χερσόνησος*), у середні віки було знане як Корсунь, що ближче до візантійської назви міста – *Χερσών*. Коротка історія кримських церковних єпархій, православних та католицьких, подана з відповідною бібліографією в багатотомному виданні словника церковної географії, започаткованого Р. Жане, що продовжується, див.: *Janin R. Dictionnaire de l'Histoire de Géographie Ecclesiastique*. – Paris, 1929. Про Херсонес Таврійський див.: *Dictionnaire*. – Paris, 1953. – Т. 12. – Col. 636–638.

³ Була розташована навколо сучасного міста Керч, див.: *Dictionnaire*. – Paris, 1937. – Т. 9. – Col. 1330–1331.

⁴ Назва єпархії, пізніше митрополії, походить від назв *готи*, *Готія*, і тому правильніше було б вживати прикметник *готський*. Проте в грецькій мові назва народу і, відповідно, країни, пишеться з двома літерами -τθ-(Γότθοι, Γοτθία), що, вірогідно, відбивало намагання сучасників наблизити грецьке написання до германської вимови цих слів. Давні слов'янські записи та документи XVIII ст., зокрема відомі грамоти Катерини II, таким чином, зорієнтовані на літерне передання грецьких назв (пор. фр. *Gotthia*). Див. також, *Dictionnaire*. – Paris, 1986. – Т. 21. – Col. 862–918; *Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. О возникновении Готской епархии в Таврике // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. – Смферополь, 1991. – Вып. 2. – С. 119–122.

⁵ Сучасна Феодосія. Історія найменування та переіменування цього стародавнього міста досить заплутана, див.: *Dictionnaire*. – Paris, 1949. – Т. 11. – Col. 158–159; *Евсеев А.А. О времени возвращения городу Феодосии современного названия // 175 лет Керченскому музею древностей: Материалы междунар. конф.* – Керчь, 2001. – С. 187–189.

⁶ Місто Сугдея (сучасний Судак) відоме за слов'янськими джерелами також як Сурож, а за західноєвропейськими як Солдайя.

⁷ Питання географічного розташування давніх Фулл хвилювало всіх дослідників кримської історії. Виклад основних гіпотез, а також зведену таблицю православних єпархій Тавриди VII–XIII ст. (за К. де Бором) див. у статі: *Кропоткин В. В. Из истории средневекового Крыма. (Чуфут-Кале и вопрос локализации города Фуллы) // Советская археология*. – 1958. – № 28. – С. 198–218. Запропонована В. Кропоткіним версія розташування Фулл біля сучасного Планерського (Коктебель) була миттєво відкинута, див.: *Якобсон А.Л. К вопросу о локализации средневекового города Фуллы // Сов. археология*. – 1959. – № 29/30. – С. 108–113. Питання залишається не розв'язаним і досі, хоча не бракує нових гіпотез, див., наприклад: *Мыц В.Л. О локализации Фулл и Фульской епархии // 175 лет Керченскому музею древностей: Материалы междунар. конф.* – Керчь, 2001. – С. 80–83.

⁸ На думку більшості дослідників, така назва мала узагальнюючий сенс стосовно низки незалежних єпархій Тавриди і прилеглих районів північно-східного узбережжя Чорного моря (до сучасного Туапсе). Уперше зазначена в переліку північних провінцій в Константина Порфирородного (*De administrando*

imperio, 42). Про ототожнення назв Матраха й Тамань див.: *Козловский И.П.* Тмуторокань и Тамарха – Матарха – Тамань // Изв. Таврич. об-ва ист., археол. и этногр. – 1928. – Т. 2 (59). – С. 58–72.

⁹ Див.: *Gelzer H., Hilgenfeld H., Cuntz O.* Patrum Nicaenorum nomina. – Leipzig, 1898. – LXX, [3], 265. – P. 64, N 219; P. 56, N 216; P. 70, N 211; P. 116, N 217; R. 140–141, N 220; R. 162–163, N 156; R. 214, N 210. Проте, на думку багатьох дослідників, зазначений у списку Теофіл Готський швидше за все правив у готській єпархії на Дунаї.

¹⁰ *Василевский В.Г.* Труды. – СПб., 1912. – Т. 2, вып. 1. – С. 136–212; *Кулаковский Ю.* К истории Готской епархии в Крыму в VIII веке // Журн. М-ва нар. просв. – 1898. – № 2. – С. 173–202; *Герцен А.Г., Могаричев Ю.М.* О возникновении Готской епархии в Таврике // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 1991. – С. 119–122.

¹¹ Див.: *Sacrorum Consiliorum Nova et Amplissima Collectio* / Ed. by J. Mansi; Continued by I. D. Martin and L. Petit. 54 vol. (Vols. 34, 35, 37, 38, 39 edited by I. D. Martin and L. Petit). – Paris, 1902–1907 (Graz, 1960–1961). Т. 12. – 994С; 1154А, 1095А; *Huxley G.* On the vita of St John of Gothia // *Greek, Roman and Byzantine Studies*. – 1978. – 19. – P. 168–169.

¹² *Darrouzes J.* Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. – Paris, 1981. – P. 274.

¹³ *Панадопуло-Керамевс А.* Documents patriarchaux. Léontopolis en Pologne, Carpa en Crimée // Труды VI Археологического съезда в Одессе. 1884. – Одесса, 1888. – С. 178–179; *Σάθας Κ. Ν.* Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη. Τ. Α'–Θ'. – 'Εν Βενετίᾳ, 1880–1890. Τ. Γ'. – Σ. 604.

¹⁴ *Бертъе-Делагард А.Л.* Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде // ИТУАК. – 1920. – № 57. – С. 1–135; *Спиридонов Д.С.* Заметки из истории эллинизма в Крыму // ИТОИАЭ. – 1928. – Т. 2 (59). – С. 93–102.

¹⁵ *Васильев А. А.* Готы в Крыму // Изв. Рос. Ак. ист. мат. культ. – 1921. – Т. 1. – С. 265–344; 1927. – Т. 5. – С. 179–282.

¹⁶ *Vasiliev A. A.* The Goths in Crimea. – Cambridge, 1936. – 292 p.

¹⁷ *Байер Х.-Ф.* История крымских готов как интерпретация сказания Матфея о городе Феодоро. – Екатеринбург, 2001. – 478 с.

¹⁸ Пор. примітку І. Соколова, де йдеться про його працю «Греки в Крыму в византийскую эпоху» у статті: *Соколов И. И.* Мариупольские греки. I. Мариупольские греки до поселения их на Украине (XV–XVIII вв.) // Тр. ин-та славяноведения АН СССР. – 1932. – Т. 1. – С. 299.

¹⁹ *Колли Л. П.* Христофоро ди Негро – последний консул Сольдаи. (Последние годы генуэзской Сольдаи. 1469–1475 гг.) // ИТУАК. – № 38. – С. 1–28; *Он же.* Исторические документы о падении Кафы // Там же. – № 45. – С. 1–18; *Он же.* Кафа в период владения ею Банком св. Георгия (1454–1474) // Там же. – № 46. – С. 75–112; *Он же.* Падение Кафы. (По генуэзским и другим современным источникам: Последние годы генуэзских колоний в Крыму – Менгли-

Гирей-Хан. (1466–1475 гг.) // Там же. – № 54. – С. 129–171; *Он же*. Последние месяцы генуэзской Кафы (1474–1475 гг.) // Там же. – № 55. – С. 145–174.

²⁰ *Mañowist M.* Kaffa – kolonia genuenska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475 (Caffa – colonie génoise en Crimée et la question d’Orient dans les années 1453–1475). – Warszawa, 1947. – 364, XXXI s.

²¹ *Zachariadou E.* Για την μητρόπολη του Καφᾶ τὸν 15^ο αἰῶνα // *Romania and the Turks* (с. 1300 – с. 1500). – London, 1985 (Collected studies series; CS 211). – P. 280–292 (= Για την μητρόπολη του Καφᾶ τὸν 15^ο αἰῶνα // *Ἀρχεῖο Πόντου*. – 1966. – N 28. – Σ. 280–293).

²² *Νυσταζοπούλου Μ.* Ἐν Ταυρικῇ χειρσονήσω πόλις Σουγδαία ἀπὸ τὸν 17^ο μέχρι τὸν 19^ο αἰ. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Νότιας Ρωσίας. – Αθήναι, 1965 (Διδ. διατρ.). 1B', 188 σ.

²³ Текст нотаток під назвою «Terre hodieerne Graecorum et dominia secularia et spiritalia ipsorum» за мюнхенським рукописом № 18298 видав С. Ламброс: *Λάμπρου Σ.* Ὑπόμνημα περὶ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ ἐκκλησιῶν // *Νέος Ἑλληνομνήμων*. – 1910. – Τ. 7. – Σ. 360–371. Por.: *Σάθας*. – Τ. Γ'. – Σ. 604, а також: *Gelzer H.* Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum//Abhandlungen der philosophischen-philologischen Klasse der bayerischen Akademie der Wissenschaften. – München, 1901. – Ire cl., T. 21, IIIe sect. – P. 629.

²⁴ *Ζαχαριάδου Ε. Α.* Ὁ π. φ Σ. 292. Пор. документи, наведені Л. Коллі: *Κολλί Λ. Π.* Исторические документы о падении Кафы // ИТУАК. – № 45. – С. 15–16.

²⁵ *Παπαδοπούλου-Κεραμέως Α.* Ἱεροσολιμίτικη Βιβλιοθήκη. – 1899. – Τ. 4. – Σ. 9–10.

²⁶ Там само. С. 380.

²⁷ *Γεδεών.* Πατριαρχικοί πίνακες. – Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1885–1890. – 720 σ. – Σ. 601.

²⁸ *Χαμαδοπούλου Μ. Δ.* Ἀρχιερατικά ἐναλλαγαί // Ἐκκλησιαστικὴ ἀλήθεια // 1882. – Τ. 2. – Σ. 698; *Γεδεών.* Κώδιξ αφιερωμάτων καὶ δωρεῶν εἰς τὸν πατριαρχικὸν ναὸν // Ἐκκλησιαστικὴ ἀλήθεια. – 1883–1884. – Τ. 4. – Σ. 568; *Σάθας*. Op. cit. – Τ. 3. – Σ. 599.

²⁹ *Γεδεών.* Κώδιξ αφιερωμάτων. – Σ. 581.

³⁰ *Χαρταχαΐ Φ. Α.* Христианство в Крыму. – Симферополь, 1867. – С. 36 (посилання на травень 1680 р.); *Κυριακίδου Ε. Θ.* Ἱστορία τῆς παρὰ τὴν Τραπεζοῦντα Ἱερᾶς Βασιλικῆς Πατριαρχικῆς Σταυροπηγιακῆς Μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Σουμελά. – Ἐν Ἀθήναις, 1898. – Σ. 102. (посилання на підпис на листі патріарха Константинопольського Якова від лютого 1680 р.).

³¹ *Vaporis N. M.* Codex (G) gamma of the ecumenica patriarchate of Constantinople // *The Greek orthodox theological review*. – 1973. – Τ. 18. – Suppl. – P. 60–61, 63, 72.

³² *Χαρταχαΐ Φ. Α.* Указ. соч. – С. 36; *Гермоген.* Таврическая епархия. – Симферополь, 1886. – С. 150.

³³ *Xrysanth de Jerusalem.* Nuncipationaes ecclesiasticae // *Bibliotheca Graeca*. 14 vol. / Ed. I. Fabricius. – Hamburgi, 1705–1754. – Vol. 13. – P. 488.

Μητροπολίτη Παρφενίου ὑπογράφει τὸν Σεπτέμβριο 1718 π. ἀποστολῆς τοῦ πατριάρχου Ἑρμεῖο Β' (Varporis. – 1974. – Τ. 19. – Suppl. – Ρ. 125, 127/15). Ρογ. Παπαδόπουλο-Κεράμευς Α. Τακτικὸν τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ Κατάλογος τῶν Ἀρχιερέων ἀκμασάντων ἐν αὐταῖς μεταξὺ τοῦ ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰῶνος // Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος. – Ἀθήναι, 1890. – Τ. 3 – Σ. 70 (№ 56).

³⁴ Δив. Негри А. Фирман, данный турецким султаном Мустафою, по прошению Константинопольского патриарха Серафима, митрополиту Гедеону, на крымскую епархию // ЗООИД. – Одесса, 1850. – № 2. – С. 680–684; Хартахай Ф. А. Указ. соч. – С. 37–43; Кондараки В.Х. История христианства в Крыму // В память столетия Крыма. История и археология Тавриды. – М., 1883. Приложение. – С. 36–58; Арсений, архимандрит. Готская епархия в Крыму // ЖМНП. – Ч. 165. – 1873. – № 1. – С. 74–80. Оригинал документа перебував у Малоросійській головній архівній колегії Міністерства закордонних справ у Москві. Видання російського тексту в ЗОТІС було здійснено за перекладом Іллі Муратова з правками О. Негрі, що зберігається в ІР НБУВ, ф. V, № 939. Відомий частіше під назвою фірман, документ у цій публікації називаємо берат, що узгоджується з правками О. Негрі, відповідними посиланнями І. Соколова (див.: Соколов І.І. Мариупольские греки. 1. Мариупольские греки до поселения их на Украине (XV–XVIII вв.) // Тр. Ин-та славяноведения АН СССР. – 1932. – Т. 1. – С. 306) та поглядами сучасних тюркологів.

³⁵ Соколов І.І. Мариупольские греки. – С. 313.

³⁶ Дмитриевский А.А. Архиепископ елассонский Арсений и мемуары его из русской истории по рукописи Трапезундского сумелийского монастыря. – К., 1899. – [4], 234, 2 с.

³⁷ Успенский Ф. Очерки из истории Трапезундской империи. Л., 1929. – [3], 160, [2] с.

³⁸ Κυριακίδου Ε. Θ. Βιογραφία τῶν ἐκ Τραπεζοῦντος καὶ τῆς περὶ αὐτὴν χώρας ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν ἀκμασάντων Λογίων μετὰ σχεδιάσματος ἱστορικῶν περὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Φροντιστηρίου τῶν Τραπεζοῦντιῶν. – Ἀθήναι, 1897. – ζ', 255, XXI σ., Ἰδίου. Ἱστορία τῆς παρὰ τὴν Τραπεζοῦντα Ἱερᾶς Βασιλικῆς Πατριαρχικῆς Σταυροπηγιακῆς Μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Σουμελά. – Ἐν Ἀθήναις, 1898. – κγ', 24–299, ξθ' σ.

³⁹ Παπαδοπούλου-Κεραμέως Α. Fontes Historiae Imperii Trapezuntini. (Сборник источников по истории Трапезундской империи). – СПб., 1897 (Amsterdam, 1965). – XV, 176 s.; Ἰδίου. Τακτικὸν τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ Κατάλογος τῶν Ἀρχιερέων ἀκμασάντων ἐν αὐταῖς μεταξὺ τοῦ ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰῶνος // Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος. – Τ. 3. – Ἀθήναι, 1889. – Σ. 468–478, Ἰδίου. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν Τραπεζοῦντος // ΒΒ. – № 12. – 1906. – С. 132–147; Ἰδίου. Ὑποδείξεις περὶ μητροπολιτῶν Τραπεζοῦντος // VV. – 1912. – # 19. – С. 224–281.

⁴⁰ Εὐαγγελίδου Τ. Ε. Ἱστορία τῆς Ποντικῆς Τραπεζοῦντος ἀπὸ τῶν ἀρχαιωτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. – Ἐν Ὀδησσῷ, 1898 (Θεσσαλονίκη,

1994), *Χρυσάνθου*, μητροπολίτου Τραπεζούντος. Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζούντος. – Ἀθήναι, 1973. – 904 σ. [Ἀρχεῖο Πόντου. – Τ. 4–5. – Ἀθήναι, 1933].

⁴¹ *Σεραφίμων С.* Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму // ЗООИД. – Одесса, 1867. – № 6. – С. 592; поp. *Omont H.* Liste de metropolitains et évêques grecs du patriarcat de Constantinople vers 1725 // Revue de l'Orient latin. Vol. 1. – Paris, 1893. – P. 318. (P. 313–320)

⁴² *Le Quien.* Op. cit. T. 1. – Col. 1246.

⁴³ *Σεραφίμων С.* Заметки. – С. 592.

⁴⁴ *Кеппен П.* Крымский сборник. О древностях Южного берега и гор таврических. – СПб., 1837. – С. 70.

⁴⁵ *Janin R.* Dictionnaire. – 1986. – Т. 21. – Col. 917–918.

⁴⁶ Про нього див.: *Κυριακίδου Ε. Θ.* Βιογραφία. – Σ. 129–131.

⁴⁷ *Κυριακίδου Ε. Θ.* Ἱστορία. – Σ. 149 (з посиланням на свідчення П. Метаксопуло та невідомий нам кодекс Сумелійського монастиря: Κτιτορικὸν Σουμελά. Σημ. 3, σελ. 64).

⁴⁸ Про ці події найпершим у російській історіографії оповідав протоієрей Серафим Серафимов (див.: *Σεραφίμων.* Крымские христиане. – С. 72), посилаючись на німецьке видання розповіді про мучеництво трапезундських святих 1775 р. (Ἡ θεία καὶ ἱερὰ ἀκολουθεῖα τῶν ὁσίων ... Βαρνάβα καὶ Σωφρονίου ... Χριστοφόρου ... – Ἐν Λειψία τῆς Σαξονίας, 1775. – 71 σ.). Те саме писав також І. Соколов, посилаючись на розвідку М. Паранікаса (*Παρανίκας Μ. Σχεδιάσμα.* – Ἀθήνα, 1867. – Σ. 180 – 181). Про жодну з цих подій не згадує економ Трифілій Карацоглу у своєму «Щоденнику», приділяючи увагу тільки особистим поневірянням.

⁴⁹ *Κυριακίδου Ε. Θ.* Ἱστορία. – Σ. 149.

⁵⁰ Там само. – С. 94–96. – Прим. 11.

⁵¹ Тут і надалі грецькі тексти передано згідно з правописом оригіналів.

⁵² *Бертье-Делагард А. Л.* Из истории христианства в Крыму. Мнимое тысячелетие // ЗООИД. – Одесса, 1910. – Т. 28. – С. 46.

⁵³ Известия Церковно-Археологического общества при Киевской Духовной Академии за 1878 г. – К., 1878. – С. 29; *Бертье-Делагард А. Л.* Из истории христианства в Крыму. – С. 46.

⁵⁴ Див.: *Чернухін Є.* Грецькі рукописи в зібраннях Києва. Каталог. – К. ; Вашингтон. – С. 40–41. Индекс рукопису за покажчиками Грегори-Аланда: л 1380 ле.

⁵⁵ *Гавершил, архиепископ.* Остатки христианских древностей в Крыму. Уезд Феодосийский // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С. 320.

⁵⁶ Χριστ(ὸς) ἀνέστη.

Πανιερώτατε, καὶ θεοπρόβλητε, μ(η)τόπολήτα τῆς ἀγιωτάτης ἱ μητροπόλεως, κίβριου, υπέρτημε, καὶ ἔξαρχε, πάσης ἱ βωσίας· ἡμέτερε, ἐν χριστῶ, ἀδελφέ, καὶ συλλητουργέ ἱ κύριε, κύριε, ῥαφαήλ· τὴν ὑμετέραν θεοπρόβλητον ἱ πανιερότητα, ἀδελφικῶς, ἀσπαζόμενος προσαγο ἱ ρεύω, συν τῷ χριστῶς, ἀνέστη.

Δαίόμενος, ἀνάως, τοῦ ἐκ νεκρῶν, ἀναστάντως χριστοῦ ἱ τοῦ θεοῦ ἡμῶν,

ἵνα ὑγιαίνειται, καὶ εὐδαιμονεῖται, σωτηριοδῶς ἢ ἐν χριστῷ, τῷ θεῷ. οὐ τῷ ἐλεεί, καὶ δια τῶν πανιέρων, καὶ ἀγίων ἢ αὐτῆς εὐχῶν, ὑγιαίνομεν, καὶ ἡμεῖς, ἕως του νῦν, τῷ σώματι, τὴν δὲ ἢ ψυχὴν, κ(ύριο)ς ἴδε. με τὸ νὰ ἔρχεται, εἰς τὰ αὐτόθη, ὁ παρὸν μιχαὴλ ἢ βασίλ βήτζης, δὲν ἐλύσαμεν, πάλην, διὰ δελφικοῦ μας γράμματος ἢ τὴν ἀσπαστούμεν, ἐν συντομία. προῖμερῶν σὰς ἔστειλα, ἄλλα ἢ δύο γράμματα ἀλλῶμως, ἀπόκρισην, καμίαν, δὲν ἐλάβομεν. πλὴν ἢ ὄντας, αὐτοῦ, εἰς κίοβον, ἢ ὑψηλοτάτη, βασίλησα, ἐλησάβετ. ἤθελα ἢ γράψει τῆς ὑψηλότητος της, τὰ ἄθλα μου, καὶ δυστηχίαν μου, ἐλπίζοντας ἢ μικρὴν βοίθειαν. ἀλλῶμως ἐβαίβεώθηκα πῶς τὸ γράμμα ἔπεσεν ἢ εἰς χεῖρας, τῆς πανιερώτητος σας, διὸ δαίωμα, ἀνίσως, καὶ ἐδώθη, ἢ καὶ δὲν, ἐδώθη· νὰ ἔχω, ἀπόκρισην. γνωρίζω, πῶς σὰς παραβαρένω ἢ ὅμως, οἱ πτοχοὶ, ἀείποτε, εἰς τοὺς πλουσίους, εἶναι, βαρετοί, με το νὰ μὴν ἢ εἶναι, ἄξιοι, νὰ ἀνταποδώσουν, τὰς ἀμειβάς, καθῶς, καὶ ἐγῶ, ὅμως ἢ ὁ πλουσιώδωρος, θεὸς, οὐ δαίωμα, νὰ σὰς τὰ ἀνταποδώση, σωματικῶς ἢ καὶ ψυχικῶς. πλὴν, εἶμαι βαίβε(ος), καθῶ φιλόστοργ(ός) μου, πατήρ, νὰ μὴν ἢ ἀπετήχω, τῆς αἰτίσεως· ταῦτα. ὁ δὲ θεὸς τῶν ἀπάντων, νὰ τὴν στερεῶν ἢ εἰς τὸν πανιερώτατον, θρόνον της. αἰμε' μαίου στ'.

Τῆς ὑμετέρας θεοπροβλήτου πανιερώτητος ἢ ἐν χ(ριστ)ῷ ἀδελφ(ός), καὶ ὄλος εἰς τοὺς ὀρισμούς της [Γεδεῶν Κάφας καὶ Γοτθίας]. (Pomitka kancelqri]: *Poluzenae I iulq 1745 hoda*). IP НБУВ, ф. 72, № 35.

У публікації збережено правопис оригіналу. Про історію надходження грецьких листів до митрополита Рафаїла Заборовського див.: *Чернухін Є.К.* Грецький Схід і Україна. Листи грецького духовенства XVIII ст. у фондах Інституту рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України. – К., 1994. – С. 13–22.

⁵⁷ Про діяльність патріарха Кирила V див.: *Papadopoulos Th. H.* Studies and Documents relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination. – Brussels, 1952. – P. 152–223. XXIV, 507 p.

⁵⁸ Запис Гедеона у виправленому за граматичними канонами вигляді надруковано в спогадах Порфирія Успенського, див.: *Восток христианский. Путешествие в Метеорские и Осоломпиские монастыри в Фессалии архимандрита Порфирия Успенского в 1859 году.* – СПб., 1896. – С. 419. У нашій статті подаємо запис за правописом оригіналу (РНБ. – Греч. 251. – Арк. 33). Те, що запис зробив насправді митрополит Гедеон, підтверджують інші його автографи на документах у фондах IP НБУВ.

⁵⁹ «Σύγγραμμα ἱστορικὸν ὡς ἐν συνόψει συντεθέν. Δηλοῦν περὶ τῆς σκίτσεως, ὅτι τὸ ἔστι τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Δουλιανοῦ καὶ Σταγῶν, καὶ πῶς τὴν σήμερον λέγεται τοῦ Μетеώρου» – Твір історичний, складений коротко, щодо скиту Пресвятої Богородиці Дупанійського та Стагонського, що його нині називають Метеорським – див.: *Восток христианский.* – С. 408–422. Місце перебування цього списку невідоме, оскільки його немає в сучасному каталозі рукописів Варлаамівського монастиря (див. *Les manuscrits des Météores. Catalogue descriptif des manuscrits conservés dans les monastère des Météores. Œuvre posthume de Nikos A. Bees. Vol. 2. Les manuscrits du monastère de Barlaam.* – Athènes, 1984).

⁶⁰ Восток христианский. – С. 420.

⁶¹ Див.: *Heuzey L. H. et Daumet H. Mission archéologique de Macédoie.* – Paris, 1876. – P. 441–447 (або пізніше видання: *Heuzey L. Excursion dans la Thessalie turque en 1858.* – Paris, 1927. – 192 p. P. 131–136). Інший список цього твору, що перебував, за свідченням архімандрита Порфирія, у монастирі св. Стефана, також вважався втраченим, оскільки він не описаний уже в рукописному каталозі Н. Веїса 1909 р., покладеного в основу пізніших описів (див. передмову до: *Les manuscrits des Météores. Catalogue descriptif des manuscrits conservés dans les monastère des Météores. Vol. 3. Les manuscrits du monastère de Saint-Étienne (Hagios Stefanos) / Par Demetrios Z. Sofianos.* – Athènes, 1986. – P. θ'–λθ'. Однак саме Порфирій Успенський і вивіз до Росії цей рукопис, і текст з назвою «Σύγγραμμα ἱστορικόν, [ὡς ἐν συνόψει | συντεθὲν. Δηλῶν τοῦ ἀπὸ τοῦ εὐσέ | βουὸς βασιλέως, κατὰ ἀνδρονίκου τοῦ πα | λαιολόγου κατάρξαντας, μέχρι καὶ | τοῦ δεσπότη θωμᾶ τοῦ τυράννου. Τοῦ | ἐπονομαζομένου κομνηνοῦ τοῦ πρεα | λούμπου· καὶ ὅπως οἱ ἰωαννῶται | τὸν Δεσπότην τὸν ἴζαα πανεντημό | τατον καὶ ἐκλαμπρότατον αὐτὸν ἀνε | κήρυξαν]» знаходимо в опису колекції архімандрита, що її придбала 1883 р. Публічна бібліотека – див.: *Отчет императорской публичной библиотеки за 1883 г.* – СПб., 1885. – С. 111–112, № 17 (греч. CCLI). На жаль, у каталозі візантійських рукописів Є. Гранстрем описана лише найдавніша частина рукопису (XIV ст.), тобто арк. 37–49, див.: *Гранстрем Е.* Каталог. Вып. 6. Рукописи XIV в. // ВВ. – 1967. – Т. 32. – С. 287–288 (№ 552). Грецькі дослідники теж відзначали, що цей найдавніший список рукопису (з монастиря св. Стефана) архімандрит Порфирій вивіз до Росії, тоді як видання П. Сирку було зроблено за його записами пізнішої (Варлаамівської) копії рукопису. Див. дотичні розвідки: *Βρανούση Α. Χρονικά τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ τῆς Τουρκοκρατουμένης Ἠπείρου. Ἐκδόσεις καὶ χειρόγραφα.* – Ἰωάννινα, 1962. – η', 227 σ. *Βογιατζίδης Ἰ.* Τὸ Χρονικὸν τῶν Μετεώρων. Ἱστορικὴ ἀνάλυσις καὶ ἐρμηνεία // Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν. – Т. 1. Ἀθήναι, 1924. – Σ. 139–175, Т. 2. – 1925. – Σ. 149–182. *Κόλια Ἰ.* Θεσσαλικά χειρόγραφα σε ξένες βιβλιοθήκες // Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά. – Т. 1. – Αθήνα, 1984. – Σ. 71–79.

⁶² *Спиридонов Д. С.* Заметки из истории эллинизма в Крыму. 1. Из семейной истории мангупского дома. 2. Гервасий Сумелийский // *Изв. О-ва ист., арх., и этн.– Симферополь*, 1928. – Т. 2 (59). – С. 93–102.

⁶³ Коротко про дослідження в Трапезунді 1917 р. див.: *Успенский Ф.* Отчет о занятиях в Трапезунте летом 1917 г. (Доложено на заседании Отделения исторических наук и филологии 17 января 1918 г.). – Пг., 1918. – Отг. из: *Изв. РАН.* – 1918. – С. 207–238.

⁶⁴ *Спиридонов Д. С.* Указ. соч. – С. 99; *Кенпен П. И.* Крымский сборник. О древностях южного берега Крыма и гор Таврических. – СПб., 1837. – С. 16; *Латышев В. В.* Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. – СПб., 1896. – С. 37, 123–124.

⁶⁵ *Латышев В. В.* Вновь найденные в Крыму христианские надписи (с 2-мя табл. рисунков) // *Изв. Таврич. уч. археогр. ком.* – 1916. – № 53. – С. 5–6, № 5.

⁶⁶ Уперше напис на плиті, вмурованій у стіну однієї з стародавніх церков Георгіївського монастиря в Балаклаві, оприлюднив у своїй інтерпретації П. Сумароков (*Сумароков П. И. Досуги крымского судьи, или Второе путешествие в Тавриду.* – Ч. 1. – СПб., 1803. – [14], 226 с. – С. 202. 1805. Ч. 2. [10], 244, [15]). Саме цей варіант напису справедливо критикували й коментували П. Кеппен (Вказ. пр. – С. 17, прим. 25) і В. Латишев (*Латышев В. В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России.* – СПб., 1896. – № 31. – С. 36–37). Оскільки 1811 р. церкву розібрали, і камінь із написом був утрачений, єдиними свідченнями залишаються копії та естампажі, зроблені першими дослідниками. Так, 1898 р. В. Латишев одержав від О. Бертъе-Делагарда ще один варіант напису з архівної справи № 41 Св. Синоду, зроблений 1794 р. на прохання архієпископа Йова, з перекладом невідомого перекладача Михайлова. Піддаючи критиці запропонований Михайловим переклад, В. Латишев не додає нічого суттєвого до висловленої ним ще раніше версії (*Латышев В. В. Заметки к христианским надписям Крыма. II–III.* // ЗООИД. – Одесса, 1898. – Т. 21. – С. 225–227). Запропоновані копії текстів і досі не мають обґрунтованого тлумачення через вірогідні помилки копіювачів (пор.: *Бертъе-Делагард А. Л. Из истории христианства в Крыму.* – С. 42–44; *Спиридонов Д. С. Указ. соч.* – С. 99). Щодо однієї із загадок напису – дати 1175, якою навіть намагалися обґрунтувати стародавність Георгіївського монастиря, варто зауважити, що це може бути не тільки помилка різьбяр, але й рік за мусульманським календарем, тобто 1761/62, що відповідає наступній даті з того ж рядка – 176 [...], а також датам інших написів, де зазначено ім'я Гервасія.

⁶⁷ *Κυριακίδου Ε. Ἱστορία.* – Σ. 140.

⁶⁸ Там само. – С. 140.

⁶⁹ Там само. – С. 141.

⁷⁰ *Paradopoulos Th. Op. Cit.* – P. 75. Пор. також зазначений берат Геденові, де знов-таки йдеться про Тамань.

⁷¹ *Κυριακίδου Ε. Ἱστορία.* – Σ. 151, *Ἰδίου. Βιογραφία.* – Σ. 132.

⁷² *Спиридонов Д. С. Указ. соч.* – С. 99–100. Пор. відомості про повноважних «мандрівників» у дослідженні: *Παναρέτου Τοπαλίδου Α. Ἱστορία τῆς ἱερᾶς ... μονῆς Ζαβουλῶν ἢ Βαζελῶ.* – Τραπεζοῦν, 1909.

⁷³ *Παπαδοπούλου-Κεραμέως Α. Ι. Три рукописи Сумелийского монастыря // ВВ.* – 1915. – Т. 19. – С. 282–322; *Спиридонов Д. С. Ук. соч.* – С. 102.

⁷⁴ *Παπαδοπούλου-Κεραμέως Α. Ἱεροσολυμίτικη Βιβλιοθήκη.* – 1899. – Т. 4. – Σ. 258 (№ 280).

⁷⁵ *Латышев В. В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России.* – СПб., 1896. – С. 123–124; *Он же. Заметки.* – С. 225–227.

⁷⁶ *Спиридонов Д. С. Указ. соч.* – С. 99.

⁷⁷ Про митрополита Ананію II див.: *Κυριακίδου Ε. Βιογραφία.* – Σ. 112–113.

⁷⁸ Про ігумена Христофора та його діяльність див.: *Κυριακίδου Ε. Βιογραφία.* – Σ. 126–128.

⁷⁹ *Чернухін Є., Галенко О.* Імена й прізвиська за матеріалами поминаль-

ників православних греків Криму першої половини XVIII ст. // ЗІФТАБ. – Вип.1. – К., 1997. – С. 32–45.

⁸⁰ *Хартахай Ф. А.* Указ. соч. – С. 55.

⁸¹ Уперше видані в матеріалах конференції, див.: *Чернухин Е.К.* Автографы и собственноручные записи митрополита Готффри и Кафы Гедеона // 175 лет Керченскому музею древностей: Материалы междунар. конф. – Керчь, 2001. – С. 179–182.

⁸² «Христианское духовенство, времен владычества татар, было в умственном отношении развито настолько, насколько и обыкновенный угнетенный христианин, от которого оно отличалось только потому, что знало больше молитв и текстов Св. Писания» – *Хартахай Ф. А.* Указ. соч. – С. 1.

⁸³ Найсвятіший богопоставлений і святий [митрополите] Трапезунда пане владико Ананіє, наш во Христі брате й соруднику, Вашу найсвятішню Превелебність по-братерськи й люб'язно вітаючи, звертаюся до святого Бога з молитвою, аби боронив Вас у досконалому здоров'ї і багатолітті. З надходженням нашого співвітчизника до вас скористався я нагодою, аби своїм ницим листом передати Вам бажане привітання. Хоча прочани інколи й [приходять ?] ... але ми як бідні, не маючи грошей, не маю навіть писаря біля мене, але любов наших друзів як річка, що всохла, щойно пройде дощ – знов біжить вперед. Ото і не всихаю біля Вашої превелебності, ... писарів нема ... святий ... однак, благослови, Боже, отця Івана, що його маєш поруч кожного дня ...

⁸⁴ «Преподобніший святий кафігумене священного й царственного монастиря найблагословеннішої Владичиці на горі Мейле, панотче кир Христофоре, любе дитя христове, і найпреподобніший скевофілаксе священного монастиря ... та всі святі отці зазначеного монастиря, діти любі во Христі й жадані, до Вашої святості у молитовному натхненні по-батьківськи звертаюся. Молюся святому Богові, щоб боронив усіх наших предстоятелів від усякого лиха упродовж багатьох добрих років. З нагоди прибуття до Вас прочан з мізерної моєї пастви не забракло мені, ницому рабу й грішнику Божому, благословити Вас своїм листом, бодай-но йому пощастило дістатися до Вас. Чув я про безладдя, що відбувається у ваших місцях щодня й небезпеку для священних монастирів і всього народу християнського. Однак нехай святий Бог явить ласку Свою, а свята Ваша молитва розвіє напади супротивників. Отож, брати й отці мої, не варто жалітися й на цей раз. Ми, зі свого боку, однак, благаємо милості Богородиці, щоб попросила Сина свого Єдинородного надіслати з неба батьківський [наказ], аби згасло полум'я вогню, що нас опалює кожного дня. І ще прошу, святі отці, поминайте й мене, недостойного раба ... у священних ваших молитвах. Отакі справи, якщо стисло, і нехай роки життя Вашої Святості будуть божественно довгими і найчеснотнішими. [Року] 1760, місяця такого. За Вашу [Превелебність] у найсвятішій святості та у Христі молюся. Готії та Кафи Гедеон».

⁸⁵ «... і богопоставлений святий митрополите Трапезунда, наш во Христі

брате й сотрудику, до Вашої Превелебності, з братерським поцілунком і приемністю звертаюся. Молимося святому Богові, аби боронив Вас у досконалому здоров'ї, нескінченному добробуті упродовж довгого життя. Нехай святий Бог Вам дарує його й надалі до глибокої старості і сумної зустрічі. З нагоди прибуття співвітчизника нашого до ваших місць на прощу не забрак-ло мені як правдивому й любому другу й брату передати Вам з моїм нищим листом це святе привітання. І як буде ласка Вашої Превелебності його прийняти ... брат нерівний, питаючи про стан справ, те, що нас тут ... як тепер, стало гірше, ніж в інших місцях. Нехай не [заховає від нас] Святий Бог ласку та владнає все. Також і свята Ваша молитва нехай нам допоможе. Не думайте, брати, що не пишу вам частіше через недбалість. Нужденно живу, не маючи писаря, ось причина, що не відповідаю. Але прошу Вас скласти для мене правдивого листа стосовно важливого для мене здоров'я Вашого. Отак, по-братерськи, і нехай роки життя Вашого будуть численні й спасенні. Року 1760, місяця такого, Вашої Превелебності у блаженстві брат і до Ваших послуг. Крим. Готії та Кафи Гедеон».

⁸⁶ Насправді йдеться про чернетки листів Трифілія до Григорія Дмитровича, що обіймав якусь посаду в церковному проводі Феодосійсько-Маріупольського вікаріату у Старому Криму. У російському перекладі були видані фрагменти листів (див.: *Серафимов С.* Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму // ЗООИД. – Одесса, 1867. – Т. 6. – С. 592–594). Оригінали документів, опрацьованих С. Серафимовим, перебувають нині в ІР НБУВ, ф. V (ОТІС). Тексти листів Трифілія Карацоглу наведено в кириличній транслітерації в книзі: *Гаркавець О.* Уруми Надазов'я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. – Алма-Ата, 1999. – С. 23, 25–26, 553–564. Археографічне видання текстів записів Трифілія Карацоглу буде здійснене найближчим часом в Афінах разом з виданням усіх інших документів кримських (маріупольських) греків, що зберігаються у фондах ІР НБУВ.